

Egy középmagyar korpusz faktitív szerkezetei*

1. Ezt a tanulmányt eredetileg próbafejezetként írtam azoknak a mondattani kutatásoknak a keretében, amelyekkel az MTA Nyelvtudományi Intézetének Haader Lea vezette munkacsoportja A magyar nyelv történeti nyelvтанának (= TNyt.) középmagyar kori kötetét készíti elő.

Akárcsak a kései ómagyar periódus esetében, a vizsgálat alapja számunkra is egy minden fejezetíró által kötelezően feldolgozandó törzssanyag. Ez a XVI–XVIII. századi korpusz évszázadonként 20–20, egyenként 10 ezer n hosszúságú szövegegységből áll, a teljes szövegminta terjedelme tehát 600 ezer n. Műfaji összetétele változatos: helyet kapnak benne lírai versek, verses, illetőleg prózában írt elbeszélő művek és drámák, jogi iratok és misszilislek, bibliafordítások és vallási témájú értekezések, valamint világi tárgyú tudományos és ismeretterjesztő prózai munkák. A műfajok képviselői arányait igyekeztünk évszázadonként változó jelentőségükhöz igazítani.

Ahogy az előző kötetekben sem csak az akkori törzssanyag alapján dolgoztak a szerzők, hanem bőséges pótgűjtést is végezve kísérelték meg jellemezni a kései ómagyar kor nyelvi rendszerét és nyelvhasználatát, a végleges fejezetek kialakításakor mi sem szorítkozhatunk a középmagyar alpokorpuszra; a törzssanyag csupán támpontul, illetőleg a statisztikai vizsgálatok és összevetések céljára szolgál. Természetesen már a próbafejezetek írásakor is lehetőség nyílik arra, hogy a szerzők pótgűjtéssel kiegészítsék az alpokorpuszból nyert adatkészletüket, ez azonban nem mindig kötelező. Ha a próbafejezet gazdája úgy ítéli meg, hogy először bizonyos elméleti, illetve módszertani-szerkesztéssbeli kérdéseket kíván tisztázni a maga számára és társai segítségével, akkor megteheti, hogy munkájának ebben a fázisában nem lép túl a törzssanyag határán.

Mostani próbafejezetem az utóbbi típushoz tartozik, azaz megmarad a törzssanyag kínálta keretek között. Ebből adódik, hogy egyes példák többször ismétlődnek benne. Az idézetek forrásait az írásom végén található rövidítésjegyzék tartalmazza. Ahol lehet, a datálást is a lista tételeivel oldom meg, vagyis az idézőkör mellőzöm. Bizonyos forrástípusok (jogi iratok, levelek, egyes versek) esetében ez az út nem járható; ilyenkor a szövegsbeli locus elé illeszttem az évszámot.

A faktitív ígék szerkezeteinek vizsgálatakor több, egymással összefűgő osztályozási, elhatárolási nehézségbe ütköztem, s e kérdésekben természetesen állást kellett foglalnom. – Véleményem kialakításában a szakirodalomból elsősorban Komlósy Andrásnak a strukturális nyelvтан morfológiai kötetében (2000) szereplő fejezete volt segítségemre. Sajnos, kevésbé támaszkodhattam a TNyt. kései ómagyar kötetének a műveltető szerkezetekkel foglalkozó részletére (R. Hutás 1995: 273–6): bár az alaptag vizsgálatában vannak figyelmet érdemlő szempontjai és megatlásai, a rendszer és a megfogalmazás nem elég világos, a bővítmények oldaláról nézve pedig e szerkezeteknek kizárólag az iránytárgyas szintagmák közötti tárgyalása teljesen indokolatlan. – Hálás vagyok Kugler Nóra hasznos észrevételeiért, amelyekkel megbeszélésünk során szembesíthettem elgondolásaimat. Közvetlen munkatársaimnak is köszönöm a próbafejezet megvitatásakor tett megjegyzéseiket; ezek főleg a végleges fejezet, illetőleg más fejezeteim elkészítésekor lesznek hasznosíthatók.

A TNyt. előző kötetét, sajnos, a diakrón összevetéshez sem hívhattam segítségül, mivel a megfelelő fejezet egésze (R. Hutás 1995) mellőzte a statisztikát. Az összehasonlítás előtt tehát a kései ómagyar korpusz faktitív ígét ugyanúgy össze kellett gűjtenem és meg kellett számolnom, mint a középmagyaréit.

2. A faktitív ígék a tárgyas ígék körébe tartoznak, s ott a műveltetők egyik csoportját alkotják. Olyan deverbális származékok, amelyek azt fejezik ki, hogy az alapszavuk jelölte cselekvést nem az alany végzi, hanem mással hajtja azt végre.

A származék képzésének alapjául tehát cselekvő ige szolgál. Ez tárgyatlan is, tárgyas is lehet. Az első esetben a cselekvés végrehajtója a faktitív szerkezetben tárgyként jelenik meg: „hogj az *bizonysagoth* [‘tanút’] *allassa elő* Gergely porkolab” (1584: Úsz. 72) ← *a bizonyság előáll*. Ha

* Készült az OTKA támogatásával (témazám: T048867).

viszont a cselekvő alapige tárgyias, akkor a tárgyát a műveltető származék is megőrzi, a cselekvés végrehajtója pedig a faktitív igének egy másik vonzathelyét lekötve eszközölő határozóként szerepelhet: „ez felemás Házaságnak keferü *Gyümölcstét* szüntelen *kóftoltatta* Isten *En velem*” (BKata 8–9) ← *én kóftoltam gyümölcstét*. (Az eszközölő határozó részletesebb bemutatásakor kitérnék majd a példákból, hogy használata fakultatív.)

A szerkezet eddig említett szereplőin kívül a faktitív igéknek lehet másféle, az alapszavuktól örökölt kötött határozójuk is, és szabad határozók természetesen szintén kapcsolódhatnak hozzájuk. (A példákat l. alább.)

A műveltetők másik csoportját a kauzatív igék alkotják. (Ismeretes olyan vélemény is – vö. pl. Lengyel 2000: 86–7 –, amely szerint ezek valójában nem is tekinthetők műveltetőknek, tehát a faktitív és a műveltető igék halmaza voltaképpen azonos egymással.) A kauzatív igék vagy denominálisak, vagy mediális igékkel hozhatók származásbeli kapcsolatba, vagyis elvileg világosan szembeállíthatók a cselekvő alapszavú faktitívakkal: „hogy magamot ne *jobbithassam*” (1580 e.: Száz. 16: 40) ← *jobb*; „Szép harmatos füvel *hizlalod* azokat” (Bal. 34) ← *hiznak*. Vannak azonban kauzatív jellegű faktitív, illetőleg faktitívba hajló kauzatív igék is; jellemzőikről a faktitív szerkezetek bemutatásának több szakaszában is szó esik majd.

A próbaféjezet előbb az alaptag, majd a kötött bővítmények oldaláról vizsgálja meg a faktitív szerkezeteket, kitekint a szabad határozókra, végül a statisztika segítségével szól a diakrón változások és a műfaji jellemzők kérdéséről.

I. Az alaptag

1. A szerkezeti alaptag, azaz a faktitív ige – más nyelvemlékes korszakokhoz hasonlóan – a középmagyarban is szinte mindig *-tat/-tet* vagy *-at/-et* képzős: „*El futamtattac* tiában tul valokat [a törökök]” (TKr. V4a); „Sok barackot *βereβtes*” (1589: TLev. 26); illetve „hogy az ellenségnek leg-keményebb védelmezése ellen-is Ő a’ sántzokat utóljára nem tsak *meg-hágatta*” (Kárt. 5); „az Chomka toron ellenebe az kew ziklan fewn, ket kast *tewltetek*” (Mart. 7). Az *-ít* használata, amely a kauzatív igékre nagyon is jellemző, itt csupán szórványos: „Maga kőrül *allitá* [Zrínyi] a vitézeket” (Szig. O2a); „osztán [az érsek a hintóból] a káplánt a császár vára külső kapujánál *kiszállította*” (Bethl. 1: 179). Arról sincs szó, hogy például az *áll*-hoz vagy a *száll*-hoz kapcsolódóan kizárólagos lenne, ezeken is váltakozik az *-at*-éval: „Ezeket [a közösség tagjai] az apofitoloknak eléibe *állaták*” (SÚT. 170a); „en kñes vram [...] gerenas erwsseget *megh zallata*” (Mart. 6).

2. A középmagyarban a tárgyiasból képzett faktitív igék sokkalta gyakrabban fordultak elő a tárgyatlanból alkotottaknál: a korpuszban számuk több mint a négyszerese amazokénak. Ez az adat mégis csökkenő dominanciájukról tanúskodik: míg az ómagyarban (legalábbis a törzsanyagot tekintve) a tárgyatlan igék faktitív származékai csak szórványosan tűntek fel, a középmagyar anyagban megfigyelt majdnem 20%-os részesedésük a szaporodásukat jelzi. Ha ezt nagyobb korpuszon végzett vizsgálat is igazolja, akkor számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a tárgyias igékből kiinduló képzés analógiás alapul szolgált a tárgyatlanokból valóhoz.

A) A faktitív igék **tárgyas** alapszavai között elsősorban cselekvő igéket találunk, de olykor műveltetők (kauzatívák, sőt faktitívák) is feltűnnek.

a) A középmagyar szövegekben a faktitív származékok bázisául szolgáló **tárgyas cselekvő** igék jelentéstípusuk szerint igen változatosak. Akadnak közöttük például fizikai cselekvést jelentők: „Oh gerendakat ōk *fel afatnac*” (TKr. X3a); „Zeöch Marton egy tanachbéli polgar [...] eggyk to gatot *el vagatta vala*” (1603: Szam. 85); „Teleki s a páter [...] a postalovaknak a jóvát *nyergeltették* magoknak” (Bethl. 1: 178); – beszédített, közlést kifejezők: „Azonközbe Mircze Vayda *el huiata* az Voic Buthit” (HKr. 81b); „hogy [a másik birtokot] azon iussal mint az Szilvásit azon Donatioba *irathassam*” (1670: BLev. 224); „[Jablonski uram] az Mlgs Vrat szívesen *köszönteti*”

(1717: Peregr. 89); – általános cselekvésfogalmat megnevezők: „[Az uraság] Bertelen nagy hiában való munkat *czelekedtetet*” (Szezs. 15); „En örömet Satisfactiot *tétnék* nekik az kegyelmed keduéért” (1654: ZLev. 228); „amaz nagy szent ember és nagy úr Haller János kicsin fa tárgyérokat *csináltatott*” (Ap. 323); – valamint típusba nehezebben sorolhatók: „kiket az wtan az en vrā *el bochatata*” (Mart. 8); „*Kerestet* [engem] az király talám azon közben” (Flor. 267).

A cselekvő (nem pedig a kauzatív) igei alapszók között tartjuk számon a *nyilik* : *nyit*-féle párok tárgyas tagját, illetőleg azokat a kauzatív képzőjű denominális igéket, amelyeknek a jelentése többé-kevésbé elszakadt névszói tövükétől: „Gyorjan *meg nyittatá* Zrini az kapukat” (Szig. P2a); illetve „[A püspök] az én Uram tekintetéért böjt napon húsos étket *készítettett*!” (Herm. 187).

A tárgyas cselekvő igék származékainak sorában felbukkannak olyanok is, amelyeknek a státusa vitatható; ezekkel a 3. pontban foglalkozunk.

b) Bár a cselekvő igékéhez képest rendkívül csekély számban, **kauzatív** igék is szolgálhattak faktitív származékok alapjául: „Ki penig véres fegyvert *tisztítat* csiszárral” (Bal. 35); „hogy legyen annyi értéke, és költsége annak, a ki kertet akar építeni, kivel maga fogatkozája-nélkül azt [...] *ékeftitethejje*” (Pozs. 1: 5). Van úgy, hogy a kauzatív ige (pl. *megéget*) maga is deverbális képzés eredménye, mediális töből (< *megég*): „Ha semmim sem maradis de *megh égetetlek*” (1677: Bosz. 1: 378).

c) Még ritkább a **faktitív** alapú faktitív képzés. Ez redundáns művelet, a mondandó egyértelműségének a túlbiztosítása is lehet, de néha talán valóban a hierarchia több lépcsőfokát megjáró utasítás kifejezésére szolgál: „Egy pogány asszony is Sámsonnak [...] szemét *kitolatattá*” (Eur. 405); „Azért *hivattattam* Uri személyeteket” (ComG. 526). Az iménti két idézet verses szövegekből való, így az igealakokat a megfelelő szótagszám elérése is motiválhatja. Ennek a valószínűségét azonban némileg csökkentí, hogy prózai szövegből is előkerült ilyen példa: „Es [a szultán] az Magyar vrakat hozá [‘magához’] *hýwattata*” (Mart. 11).

B) A faktitív igék **tárgyatlan** alapszavai jóval gyakrabban bennható, mint kiható jellegűek. Az utóbbiaknál is ritkábbak közöttük a kölcsönös igék.

a) A képzés alapjául szolgáló **bennható** igék a legtöbbször mozgást jelentenek: „*El futattat* tiában tul valokat [a törökök]” (TKr. V4a); „de [az eretnek] engemet immar à Plebanoffjagbol is *ki iramtatot*” (Sztár. 41). Ilyenek az egyébként statikus jegyű *áll* igekötős formái is: „es *elő álltat* az hamiff tanukot” (SÚT. 170b); „Soc vitezőket *be allatanac* [a várvédők]” (TKr. X1b). Ugyanez az ige – akárcsak például az *ül* – lativusi határozóval bővülve igekötő nélkül is mozgást fejez ki: „Ezeket [a közösség tagjai] az *apostoloknak eléibe álltat*” (SÚT. 170a); „[A püspök] a’ szegény akadáz beszédű Zempért *asztalához ülteté*” (Herm. 187).

A bennható igék faktitív származékainak olykor kauzatív színezete lehet (l. a 3. pontban).

b) A faktitívak bázisául szereplő **kiható** jellegű igék jelentéstípusa változatosabb: „Meég annak felette háromfor *Ejkwttettek meg* [a katonák a jobbágyot]” (1575: MNy. 50: 484); „de azert aztis [ti. a porkolábot] *meg hodoltatam* Ew Ngānak” (Mart. 8); „Minket-is sokáig ne *várakoztasál*” (Juh. 246).

c) A **kölcsönös** igét mint faktitívnek az alapszavát a törzsanyagban a *megbékél* képviseli: „[Mózes] *meg bikilteté* űköt ezt monduāñ” (SÚT. 171b); „megh neuzet Birak Uraimek [...] *megh békeltették* egy mast” (1677: Bosz. 1: 377).

3. Vannak olyan műveltető igék, amelyek pontosabb státusának megállapítása nehézségbe ütközik. Ezek a faktitív és a kauzatív igék határzónájához tartoznak.

a) Gondot okoz a minősítésben, ha az alany nem parancsszerűen végezteti el a cselekvést, hanem a megfelelő körülmények biztosításával tevélegesen segíti a cselekvőt. Ilyen beavatkozásra készíthetjük az alanyt például az, ha kisgyermekkel vagy állattal kívánja végrehajtani a cselekvést: „Midőñ [a *csecsemőt*] Dajkája *fzoptattya* azonnal ijedéfe, haragtartáfa, ’s hó szama jelenéfe után” (Isp. 32); „*Louat luhot barmot itatnac vala* [a várvédők]” (TKr. X2b). Effajta műveltetés Isten és ember kapcsolatában is létrejöhethet: „ahol [Isten az *urunkat*] agyönyörűségnek. és az örömmnek poháról *itattya*” (1735: TörLev. 202).

A műveltető jegyek sajátos elegye észlelhető a *vallat* ige esetében: „már mit tselekedgyem, Ezzel az Igazzal, [...] Eléggé *vallatom*” (Juh. 241). Egyrészt jelen van a faktitív jegy, ilyenféleképpen: ‘a vallató megparancsolja a fogolynak, hogy valljon’. Viszont kauzatív ez a jegy: ‘kérdésekkel, kínzással a rabot olyan állapotba kívánja hozni, hogy valljon’. További bonyodalmat okoz, hogy akit vallatnak, az nem feltétlenül vall, vagyis a műveltetés pusztá kísérlet maradhat.

Az említett fenntartások ellenére az idézett szerkezetekben a *szoptat*, *itat*, *vallat* igéket inkább faktitívnek, mint kauzatívnek minősítem, mivel alapszavuk mégiscsak cselekvést fejez ki.

Nemcsak tárgyas, hanem tárgyatlan alapszóból is létrejöhet a bemutatottakhoz hasonló, kauzatív színezetű faktitív ige: „Szakál Mihál is ha megh nem adta volna az Lovam árát, kit az karoban *ugratot* az ördögh teremtetten [...]” (1737: Bosz. 1: 538); „a’ kik Nagy Pénteken lovakat *úfztatnak*” (Hit. 129).

Ha az alany aktivitása olyan mértékű, hogy mellette a partneré, a cselekvés látszólagos végrehajtójáé elhanyagolható, akkor a származék a műveltetők köréből kilépve tárgyas cselekvő igéként lexikalizálódik (l. a 4. pontban).

b) Vitathatóvá teszi a műveltető származék minősítését természetesen az is, ha alapszavának vegyesen vannak a cselekvő, illetőleg a mediális igékhez illő jegyei.

A *bízik*, *emlékezik* igék például a lélek, a tudat állapotának jelölőiként mediális természetűek. A jelölt állapot létrejötte azonban nem egészen spontán, szerepet kaphat benne az akarat irányítása is, ezért ezek az igék bizonyos fokig cselekvő jellegűek. Mindebből következik, hogy műveltető származékaik szintén kétarcúak: „ti kediglen az embereket az ő tulajdon erdemekbe *bißtatytatoc*” (Sztár. 44); „mintegy *emlékeztettyúk* Máriát, hogy örömmel fogadta méhébe az Iften Fiát” (Hit. 63). Hasonló komplexitás a *szoktatja magát* szintagmán is megfigyelhető: „hogy [az ember] azbol lassan lassan *szoktassa magát* io erkölczű életreis” (Örd. 94).

Bár a nyelvtani hagyomány a mediális jelleget általában a tárgyatlansággal társítja, a lelki-gondolati folyamatok, állapotok jelölőinek körében tárgyas igékben is megvan a mediális jegy a cselekvő mellett. Ebből adódik, hogy például az *elhisz* vagy a *megismer* műveltető származékaiban együtt van jelen a kauzativitás és a faktitivitás: „ha *el hitetnök* magunkal hogy a bujdosást, az Isten jovunkra adta” (1728: TörLev. 160); „minec vtánna azokat *meg eßmertette vólna* én velem az Iften” (KárÓT. 1: 624b). Részint hasonló ezekhez az *eluntat* esete: „Engöm *eluntattak* az magyari urak” (1557: RMKT. 7: 207); részint viszont különbözik tőlük, mivel az *elun* saját tárgyának a műveltető szerkezetben nincs nyoma (vagyis ott nem *eluntatták velem a hitelenségüket*-féle megoldást találunk).

Az iménti példasorban szereplő, egyszerre mediális és cselekvő igenemű alapszókából létrejött műveltető származékokat tehát mind a kauzatív, mind a faktitív címkével elláthatnánk. A vegyesen meglévő jegyek erősségét mérlegelve úgy döntöttem, hogy az első megoldást választom, főként arra tekintettel, hogy az alany az akaratát nem képes parancsszerűen érvényesíttetni a partnerrel.

4. Előfordul, hogy az „igei alapszó + műveltető képző” morfémaszerkezet világosan felismerhető, a származék azonban nem műveltetőként funkcionál, hanem tárgyas cselekvő igéként lexikalizálódik.

a) Ha az alany aktivitása túllép a *szoptat*, *itat*-féle igék mellett megfigyelhetőn (vö. a 3. a. ponttal), meglehetősen vagy akár teljesen háttérbe szoríthatja partneréét, vagyis azét, aki a műveltető séma szerint a cselekvés végrehajtójának látszik. Ilyenkor műveltető származék helyett tárgyas cselekvő ige lexikalizálódásával van dolgunk. Aligha véletlen, hogy ez visszaható vagy ilyen jellegű igeből kiinduló képzéskor történik meg: „és legelsőbbben is az leányokat és asszonyokat *megmosdatták*” (Ap. 324); „Fákot is te *öltöztetsz* sokszínű ruhákba” (Bal. 34). A kategóriaváltás jól láthatóan tükröződik az idézett igék jelentésében: a *megmosdat* nem ‘mosdást parancsol’, az *öltöztet* pedig nem ‘öltöztésre utasít’. – Némi fenntartással faktitívnek értékelhetjük viszont az *öltöztet* igét akkor, ha tárgya visszaható névmás: „Az üdö éjjeli gyászszát le-vetette, Piros hajnal-szinben *magát öltöztette*” (Gyöngy. 152).

b) A lexikalizálódás úgy is végbemehet, hogy az alapszó és származéka közötti jelentéskapcsolat meglazul. Ilyen például az *ültet* 'plántál' esete: „ha [a fácskákat] mélyebben *ültetmők*” (Sely. 22). Olyankor azonban, ha a képzés alapszava a 'leül' jelentésű *ül* ige volt, amelynek személy az alanya, a jelentéskapcsolat teljesen világos maradt, a származék pedig természetesen faktitívnek minősítendő: „[A püspök] a' szegény akadázo beszédű Zempért asztalához *ülteté*” (Herm. 187).

5. A kauzatív, illetőleg cselekvő igék kiszűrése után a középmagyar korpusz faktitívnek minősített 166 igéjéről alapszavuk jellege szerint a következő **statisztikai összegzést** adhatjuk:

Tárgyas	Ige	%	Tárgyatlan	Ige	%
cselekvő	127	76,5	bennható	20	12,0
kauzatív	5	3,0	kiható	8	4,8
faktitív	3	1,8	kölcsönös	3	1,8
Összes	135	81,3	Összes	31	18,7

II. A bővítmények

II/A. A kötött bővítmények

Az alany

A faktitív igék alanya a középmagyarban szófaji szempontból szokványos: főnév vagy főnévi névmás fejezi ki. Abban sincs semmi meglepő, hogy gyakori az implicit alany.

Jellemző jegynek tekinthető viszont, hogy az alany a legtöbbször személy: „Azonközbe Mircze *Vayda* el hiuata az Voic Buthit” (HKr. 81b); „miuel az Helt az *fű Capitanom* erőssen siettuen Epetteti uala” (Wath. 548); „Ennek a' toronyak tetejére egy Jzép hintót helyhezettett *Pítis*” (Ép. 584). Előfordul ilyen szerepben személyek csoportját jelölő gyűjtőnév is: „Az mely lewelet, 18 die, hoztak vala estwe Moyseswl megh oluastata az *tanach*” (1603: Szam. 84); „mellyet kőzőnfejes akarattul az egéz Orbági *Curia* auagy *Conventus* epitetet” (Szezs. 22).

Természetesen a névmási alanyok közül is a személyes használata a tipikus: „En örömost Satisfactiot tétetnék nekik az kegyelmed keduéért” (1654: ZLev. 228); „Socfele mejtört *ő* ot be hozata” (TKr. V4b); „Nagy Joc kasokat *őc* fonatanac” (uo. X3a). Akad azonban személyt jelölő nem személyes (határozatlan) névmás is: „Ha moft *valaki* az Ó Teftamentombéli tzeremoniák-ferint magát kőrnýűl-metéltetné” (Hit. 121).

Nem személy – akár főnév, akár névmás formájában – megszemélyesítés útján válhat faktitív ige alanyává: „Ezer gondolatat *elmém* ezen futtat” (Gyöngy. 156); „*Amaz* [ti. a szemérem] szive tüzét véle titkoltatta” (uo. 159). – Az effajta megszemélyesítéstől azonban a műveltető ige nem lesz szükségszerűen faktitív. Ha az alany az okozója, de nem végrehajthatója annak, ami bekövetkezik, akkor az ige kauzatív: „Parisnak *öröme* [...] Hectort *levágatá*, királyt is *megöleté*” (Eur. 405).

A tárgy

1. **Szófaji** szempontból a faktitív igék tárgya sem az ómagyarhoz, sem az alanyhoz képest nem mutat lényeges eltérést: majdnem mindig főnév vagy főnévi (értékű) névmás fejezi ki, elég gyakran implicit módon. Alkalmi főnevesüléssel, illetve főnévi értékben más szófajok (melléknévi igenév, számnév) is megjelennek tárgyként: „El futamtatták tiűan tul *valokat* [a törökök]” (TKr. V4a);

„Vice Ispány Urammal fenyegette hogy *mind ketőt* megh fogattya [a tanú a boszorkányokat; átszövődés!]” (1737: Bosz. 1: 538); „Az föld Baftyara *fokat* Borata [a bég ágyúgolyót]” (TKr. X2b). – Fontos különbség lenne az alany kifejezőeszközeihez viszonyítva a főnévi igenév felbukkanása, ha nem volna kivételes: „miuel [a kapitány] feieruaratt igen siettety uala *Epethenj*” (Wath. 548).

Míg a faktitív ige alanya mindig személy vagy legalábbis megszemélyesített dolog, a tárgy esetében az **élőiséget** illetően meghatározó szerepet kap az, hogy tárgyatlan vagy tárgyas alapszavú származékige bővítményéről van-e szó.

a) Mivel **tárgyatlan** alapige esetén a műveltető szerkezetben a tárgy a cselekvés végrehajtóját jelöli, természetesen, hogy ez a legtöbbször személy. Kifejezője: – főnév: „és elő állaták az hamifj *tanukot*” (SÚT. 170b); „ki az *embereket* iftennel meg bekelteti” (TEv. 69); – személyes névmás: „*Engemet* nagy hirtelenséggel elő állítanak” (BKata 12); „*Minket*-is sokáig ne várakoztassál” (Juh. 246); – nem személyes, de személyt jelölő névmás: „de azért *aztis* [ti. a porkolábot] meg hoddolatam Ew Ngának” (Mart. 8); „megh neuzezt Birak Uraimek [...] megh békéltették *egy mast*” (1677: Bosz. 1: 377). – Ha állat tölti be a tárgy funkcióját, az ige közelít a kauzatívakhoz (l. az alaptagról szóló rész 3. a. pontját): „a’ kik Nagy Pénteken *lovakat újztatnak*” (Hit. 129).

Élettelen dolog vagy testrész megszemélyesítéssel, illetőleg metonímiával válhat alkalmassá a cselekvőt jelölő tárgy szerepére: „Végre az szerelem győzte, s el-futatta [a *szemérmet*]” (Gyöngy. 159); illetve „*fejemet* immáron alája hódoltattam” (Eur. 411).

b) Ha a faktitív ige alapszava **tárgyas**, akkor a műveltető szerkezetben a tárgy az alapszó tárgyával azonos, annak megőrződését figyelhetjük meg. A tárgy élő vagy élettelen volta tehát ilyenkor magával a műveltetéssel nincs kapcsolatban. Így ebben a szerkezetfajtában a tárgy lehet: – főnév jelölte személy: „annak felette [Bornemisza Imre] ez elj múlt Napokbaŷ Nyakon kwtűe hordoztatta *Jobagimot*” (1575: MNy. 50: 486); „Azonban [Apor István] *Teleki Mihályt, Naláczy Istvánt* s más úri *embereket* Fogarasban az maga szállására ebédre hívat” (Ap. 327); – főnév kifejezte élettelen dolog: „mērth wram valamŷ *jegeth* hordathoth azon be” (1584: Úsz. 73); „addigh takartass *szenat*” (1695: BLev. 475); – személyes névmás: „Eŷ az Babilonoñ tul vitetlek *tűtőköt*” (SÚT. 172b); – nem személyes, de személyt jelölő névmás: „azért [Bethlen Gergely] Magyar Geczinek hivatta *magát*” (Ap. 328); – nem személyt jelölő névmás: „Vagyon az Iefutítnak nagy Collegiumok benne *mellyet* kőzönfeges akarattul az egéz Orfági Curia auagy Conventus epitetet” (Szeps. 22).

2. Ami a faktitív igék főnévi vagy névmási tárgyának **alakját** illeti, természetesen általános a jelöltség, a *-t* ragos forma.

A névmási paradigmáknak azokon a helyein, amelyek mind a ragtalan, mind a ragos alak használatára lehetőséget nyújtanak (*engem* : *engemet*-féle kettősség), a törzsananyagból csak az utóbbi típus adatolható: „*Engemet* nagy hirtelenséggel elő állítanak” (BKata 12); „Ugy alkalmaztatom mindenben *magamat*” (Flor. 264).

Az ingadozást megengedő birtokos személyjeles főnévi alakokat tekintve (*fizetésem* : *fizetésemet*-féle kettősség) ugyancsak a ragos forma van többségben: „ha ő felsége [...] a tavalyi *fizetésemet* a cancellariára, huszti kapitányságra ki nem adatja” (1693: BLev. 463); „[Bornemisza Imre] ez elj múlt Napokbaŷ Nyakon kwtűe hordoztatta *Jobagimot*” (1575: MNy. 50: 486); „[Kegyelmetek] ezeknek az szegenj Legradi katonaknak uer uereitekekkel niert *nieresegeket* torkon uerue uetette el” (1647: ZLev. 101). Verses szövegben azonban a ragtalan alakok is felbukkannak: „Azért e tettekbl *asztalunk* rakassuk” (ComG. 531); „Azért hivatattam Uri *személyetek*” (uo. 526).

3. A faktitív igékhez kapcsolódó **iránytárgyak** és **eredménytárgyak** arányában az ómagyar korihoz képest nem történt jelentős eltolódás. Ha a halmozódástól eltekintünk, a középmagyar törzsananyagban az iránytárgyak (138 adat) részesedése 86,8%, az eredménytárgyaké (21 adat) 13,2%. (A halmozásban szereplő minden egyes tárgyat külön-külön egységnek véve csaknem ugyanilyen arányt állapíthatunk meg.)

Hogy a két tárgyfajta közül melyik fordulhat elő a faktitív ige mellett, az összefüggésben van a származékige alapszavának tárgyatlan vagy tárgyas voltával.

a) Ha a bázisige **tárgyatlan**, a két típus közül mindig iránytárgy kapcsolódik a faktitív származékhoz, hiszen a cselekvés végrehajtójának már a cselekvés megkezdése előtt léteznie kell: „*ęs [Mózes] meg bikiltetę űkőt ezt monduān*” (SÚT. 171b); „*Maga körül allitā [Zrínyi] az vitézeket*” (Szig. O2a); „*Luna asszony mint osztatja A csillagok táborát*” (Fal. 171).

b) Ha ellenben a faktitív ige a bővítményt **tárgyas** alapszavától örökölte, az elvben mind irány-, mind eredménytárgy használatára lehetőséget ad; természetesen nem tetszés szerint, hanem összefüggésben az alapszó jelentéstípusával. Mindenesetre az iránytárgy ilyenkor is jóval gyakoribb: „*kiket az wtan az en vrā el bochatata*” (Mart. 8); „*Gyorjan meg nyittatā Zríni az kapukat*” (Szig. P2a); „*Rimben a’ Ham előhozatta Ágyasait*” (Herm. 188). Az eredménytárgy megjelenése természetesen a létrehozást jelentő igékre a legjellemzőbb, de nem korlátozódik ezekre: „*az wtan ket awag három bastiat, Es ket nag ewreg pinczeket Chinaltatek az kywlsew warba, es az falwba az wýhaz mellet*” (Mart. 9); „*[A püspök] az én Uram tekintetért böjt napon húsos étket készítetett!*” (Herm. 187); illetve „*Nagy foc kasokat őc fonatanac*” (TKr. X3a); „*Énnékem [az érsek] passust is szépet irata a császár nevével*” (Bethl. 1: 179). Ha eltekintünk az igekötő okozta, itt nem feltétlenül releváns különbségtől, akkor akadnak olyan igék is a középmagyar korpuszban, amelyek hol irány-, hol eredménytárgyat vesznek maguk mellé: „*Oh gerendakat űk fel afatnac*” (TKr. X3a), de „*Vermőket fokat ot ben afatnac [Dobóék]*” (uo.); „*Töltőt kafakat űkfel rakatnac*” (uo.), de „*Salomon kedigleñ rakata űneki hāzat*” (SÚT. 172b).

4. A faktitív szerkezet jellemzően tárgyas struktúra: a tárgy az esetek elsőprő többségében (testesen vagy legalábbis implicit módon) jelen van benne. A csekély számú ellenpélda azonban elegendő ahhoz, hogy a tárgyat a faktitív ige mellett – szemben az alannal – ne minősítsük mindig kötelező bővítménynek. Igaz, a középmagyar törzssanyag faktitív szerkezetei között csupán 3%-nyi a tárgy nélküliek részesedése, de előfordulásuk két okból is figyelmet érdemel: egyrészt azért, mert igazolják, hogy az ilyen szerkesztésmód nemcsak elvileg lehetséges, hanem realizálódik is; másrészt történeti szempontból, mivel az ómagyar törzssanyagban tárgy nélküli faktitív szintagma még nem bukkant fel.

A maroknyi középmagyar adat arról tanúskodik, hogy a tárgy különféle okokból hiányozhat.

a) Ha a faktitív származék alapszava tárgyas ige, de tárgy nélküli használatban, akkor a tárgyhiányt természetesen a származék is örökli: „*paranchiola Ew Ngā hog [én] Iol Epetessek Iol Ewrittessek*” (Mart. 9).

b) A faktitív ige származhat olyan alapszóból, amelynek vonzataként a tárgy kötött határozóval váltakozik (pl. *lő vkit ~ vkire*). A műveltető szintagma alapja a határozós változat is lehet, s így a faktitív szerkezetbe is határozó kerül, nem pedig tárgy: „*Moysestul iöwe egy inas, mellýet bochatot vala Traüzner Lukach, ki altal izent vala az biraknak, hogý ne lwetnenek az varosbol rea*” (1603: Szam. 85).

c) A tárgyhiány nem feltétlenül az alapige öröksége. Sor kerülhetett tárgytapadásra magában a műveltető szerkezetben, azaz a faktitív ige a tárgy jelentését a gyakori közös használat következtében magába szívhatta, így az (fakultatívan) elmaradhatott mellőle (pl. *lovat futtat* → *futtat*): „*Midőn [a vitézek], mint jó sólymok, mezőn széllyel járók, vagdalkoznak, futtatnak*” (Bal. 149).

5. A tárgy irányította **határozottságbeli egyeztetésnek** az ómagyar korban (és előzményeiben) kialakult szabályait a faktitív szerkezetek szinte sohasem hágták át. (Bár lehetséges, hogy a hangjelölési fogyatékoságok okozta bizonytalan olvasatok néhol egyeztetési botlásokat rejtettek.) A középmagyar törzssanyagban egyetlen szintagma akad, amelyben (ha helyes az olvasat) a határozott névelős tárgy ellenére általános igeragozást találunk: „*hanem [az ispán] beülseguel hordat ā borth az ű uendeginek*” (1580: MNy. 45: 332).

Ha halmozáskor határozott, illetőleg általános ragozást kívánó tárgyak kerültek egymás mellé, az ige ragozása a hozzá közelebb elhelyezkedő tárgyhöz igazodott: „*Azonban [Apor István] Teleki Mihályt, Naláczy Istvánt s más úri embereket Fogarasban az maga szállására ebédre hívat*” (Ap. 327).

A kötött határozók

A faktitív szerkezetbe kétféleképpen kerülhet kötött határozó: vagy magára a műveltető struktúrára jellemző bővítményként, vagy a származékige alapszavától örökölt vonzatként. A két típus együttes jelenléte sem példátlan.

1. A faktitív szintagmára jellemző kötött bővítmény az eszközlő határozó: ez a tárgyas alapszóból képzett faktitív igéhez kapcsolódva jelenhet meg a cselekvés végrehajtójának jelölésére.

Az eszközlő határozó fakultatív vonzat, sőt a törzsanyag alapján úgy tűnik, hogy szerepelte-tése a középmagyarban is majdnem olyan ritka volt, mint az ómagyarban. A középmagyar törzs-anyag összes faktitív szintagmáját tekintve 7,8%-os, a tárgyas alapszavú faktitív igék szerkezeteinek körében is csak 9,6%-os az eszközlő határozót tartalmazók részesedése.

A tárgyas igéből képzett faktitív származékok tehát az esetek 90%-ában nem vettek maguk mellé eszközlő határozót: „Mindenewth *foglaltata* [uram] Bakýt pal lozagat” (Mart. 8); „hogy kegyelmed is *vitesse fel* komám asszonyt” (1693: BLev. 462); „*El-botsáttatom* hát [Jézust]” (Juh. 241).

Ha az eszközlő határozó mégis megjelent, formája legtöbbször *-val/-vel* ragos volt (ideértve a *velem*-féle alakokat is): „Ki penig véres fegyvert tisztíttat *csiszárral*” (Bal. 35); „Amaz [ti. a szemérem] szive tüztét *véle* titkoltatta” (Gyöngy. 159); „legh kedveseb és dolgossab *cseleddeddel* ebben az nyárban az Ágyat megh fektetem *véle* [redundáns!]” (1737: Bosz. 1: 537).

Az *által* névutós forma mintegy harmadannyiszor tűnt fel: „Ennecokaert [Krisztus] leg elő-*fzeris* az [zegeny goromba pajtoroknak hirdettete *angyala által* az [zülete]et” (TEv. 68); „Januarisnak 4 Napián Sittkey Geörgi *uramsogorom* es Cziraky Moyses *Komam altall* megh kerethem [Wághy Zsuzsannát]” (Wath. 547).

Egy különleges példában *-n helyhatározó-ragos* forma töltötte be az eszközlő határozói funkciót: „Naponként szép kövér *pejlován* ház előtt önnönmagát hánytatja [Eurialus]” (Eur. 409).

2. Az alapszótól örökölt vonzatok száma – ugyanúgy, mint az ómagyarban – jelentősen meghaladta az eszközlő határozókékat. Nemigen különbözik az előző korszaktól az sem, hogy a középmagyar törzsanyagban a faktitív szintagmák 31,9%-ában tűnt fel ilyen kötött határozó. A tárgyas igék származékai mellett ennél valamivel kisebb a részesedés, a tárgyatlanokéihoz kapcsolódva pedig nagyobb, de a két érték eltérése nem szignifikáns.

A faktitív ige természetesen majdnem mindig egyetlen kötött határozót örökölt az alapszavától, kétfélel csupán kivételképpen.

A) Az olyan faktitív igék mellett, amelyeknek **egy kötött határozó** az örökségük, ez a vonzat az esetek 88,5%-ában szemantikus, 11,5%-ában aszemantikus.

a) A **szemantikus** határozófajták közül a törzsanyagban ötnek van képviselője; rajtuk kívül néhány komplex határozó is jelentkezik.

A szemantikus vonzatoknak körülbelül a fele **helyhatározó**. – Mind tárgyas, mind tárgyatlan igék származékaihoz csatlakozik ilyen bővítmény: „Szép négy Tarazkot elő hozata [Arszlán bég] *Lóud helyökre igazytata*” (TKr. X2b); „az vtan eztendew Mulwan az en vrä *hywata* [engem] *zigebe ala*” (Mart. 6); „Ennek a’ toronynak *tetejére* egy [zép hintót *helyheztetett* Pitis” (Ép. 584); illetve „Ezeket [a közösség tagjai] az *apostoloknak eléibe állaták*” (SÜT. 170a); „kit az *karoban ugratot* az ördögh teremtetete” (1737: Bosz. 1: 538); „[A püspök] a’ szegény akadazó beszédű Zem-pért *asztalához ülteté*” (Herm. 187). – A legsűrűbb a sublativusi vonzat előfordulása: „Es à Király gyakorta által hozattya vala à kis Iankulát *Budára*” (HKr. 82b); „Azért e testekből asztalunk rakassuk *Melyre* hamarsággal az étket fogassuk” (ComG. 531); „a’ Mefter [...] hidakat vettetett, és vontatott az egész belső *részre*” (Ép. 579). Akadnak más lativusi vonzatok is: „s immaran [Tamást] à *Tömlőtbe* vitetnéd?” (Sztár. 37); „Es [a szultán] az Magyar vrakat *hoza* [’magához’] *hýwattata*” (Mart. 11); kifejezőmódjuk olykor névutós: „Es az *Babilonoñ tul* vitetlek *tútókót*” (SÜT. 172b); „*Maga kóru*l allitá [Zrinyi] az vitézeket” (Szig. O2a). Locativusi, illetőleg ablativusi vonzat csak ritkán

bukkan fel: „wg kerestetek [a törökök a lovat] az *taborba* kepwtalas [!, 'képmutatás'] keppen” (Mart. 13); illetve „Az *varafokból* hamar hýuata [Dobó] Socfele meftört” (TKr. V4b).

A gyakorisági sor második helyén a **részeshatározó** áll, mindig *-nak/-nek* raggal vagy az annak megfelelő névmási formában. Többnyire tárgyas igétől örökölt vonzat, de tárgyatlan alapszóra szintén van példa: „Salomon kedigleñ *rakata úneki* hāzat” (SÚT. 172b); „én azt *adattam* a posonyi *mészárosoknak*” (1706: RádÍr. 1: 601); „Teleki s a páter [...] a postalovaknak a jóvát *nyergeltették magoknak*” (Bethl. 1: 178); illetve „de azért aztis [ti. a porkolábot] *meg hodoltatam Ew Ngānak*” (Mart. 8). – Itt szeretném megjegyezni, hogy véleményem szerint a részeshatározó kötött volta nem mindenütt kétségtelen, például a *rak, nyergel* igék mellett sem az. (A próbafejezet megvitatásakor Balázs Judit is megkérdőjelezte ezt a részletet.)

Az **állapothatározó** kifejezőeszközei változatosak. A tárgyatlan igétől örökölt vonzatok elég közel állnak a helyhatározókhoz: „de [az eretnek] engemet immar à *Plebanoffagból* is *ki iramtatot*” (Sztár. 41); „Az üdö [...] Piros *hajnal-szinben* magát *öltöztette*” (Gyöngy. 152). Tárgyas ige származékához a törzsanyagban névutós alakban, illetőleg nuncupativusként kapcsolódik kötött állapotthatározó: „asztul fogwa ew Ngā *ewrízet alatt tartata* lak warat” (Mart. 8); illetve „azért [Bethlen Gergely] *Magyar Geczinek* *hivatta* magát” (Ap. 328).

Tárgyas igétől származó vonzatként kerül elő egy-egy ízben a *-ből* ragos **partitívusi**, illetőleg **eredethatározó**: „[Alexandriának] jövedelmét a' Rév-part *fejité főképen*, mely [...] az egész világ *kintseiből* válogatva *fzedetett* mindent” (Ép. 588); illetve „Azért e *testekből* asztalunk *rakassuk*” (ComG. 531).

A **komplex kötött határozók** között a hely állapottal, valamint eszközzel társul: „hogy [a másik birtokot] azon iussal mint az Szilvásit azon *Donatioba* irathassam” (1670: BLev. 224); „ahol [Isten az urunkat] agyönyörűségnek. és az örömmek *pohárából* itattya” (1735: TörLev. 202); az idő pedig céllal: „Jeremias az Moldoway Vaida, a leányat egy Lengel urnak attá vala, kinek lakodalma *Napiara*, az Bezterczeý birot tanachawal eggywt hiúttá vala” (1603: Szam. 82).

b) Az **aszemantikus** vonzatok egy része tárgyas igétől, más része tárgyatlantól öröklődött: „es sok dezma bort *gewýtetek hoza*” (Mart. 6); „hogy a *punctumok mellé* nem *adjungaltattuk* az széchény articuluszokat és a templomok iránt való *transactio*” (1706: RádÍr. 1: 602); illetve „Sok kísértet éri [lelkemet], [...] *kétségre siettetí*” (Bal. 84); „Ezer gondolatát elmém *ezen futtat*” (Gyöngy. 156). Akad olyan aszemantikus vonzat is, amely az alapige mellett tárggyal váltakozhat (vö. *lő vkit*): „Moysesut iöwe egy inas, mellýet bochatot vala Traúzner Lukach, ki által izent vala az biraknak, hogý ne *lýttenek* az városból *rea*” (1603: Szam. 85). Ha a faktitív származék alapszava mind kiható, mind kölcsönös ígéként kezelhető, akkor a vonzatban érintkezik az aszemantikus és a társhatározói jelleg: „ki az embereket *iftennel meg bekeltetí*” (TEv. 69).

B) A faktitív ige kivételesen **kétféle kötött határozót** is örökölhett alapszavától; a törzsanyag egyetlen ilyen példájában *-ra* ragos **hely-**, valamint *-re* ragos **célhatározót**: „Azonban [Apor István] Teleki Mihályt, Naláczy Istvánt s más úri embereket Fogarasban az maga *szállására ebédre hívat*” (Ap. 327).

3. Ha ritkán is, előfordul, hogy a szintagmában az **eszközlő határozó** és a faktitív ige alapszavától **örökölt kötött határozó együtt** van jelen.

Partitívusi határozó a partnere az eszközlőnek egy meglehetősen bonyolult levélrészletben: „Nehai Meltóságos Idvezült iffiabbik Rakoczi György Fejedelem kegyelmes Urunk ő Naga [...] a] kereskedesre Benedek Deak, es Tobias Deak Urameknak ki adot *penzből* [...] Köver Gabor es Csepregi Mihaly *Uramek által vitetet el* öt ezer kilencz száz tizenharom forintokat” (1675: BLev. 274–5).

Könnyebb áttekinteni azt a két szerkezetet, amelyben **részeshatározó** kombinálódik az eszközlővel: „Ennecokaert [Krisztus] leg előfzeris az fzegegy goromba *paftoroknak hirdettete angyala által* az fzületefet” (TEv. 68); „az Török bizonj el ueszy a mi marhankat ha kaphattja es kegyelmetek akkor *uisza* nem *adattia uele nekünk*” (1647: ZLev. 101).

II/B. A szabad határozók

1. Az a lehetőség, hogy a faktitív igéhez nem vonzatként, hanem szabad bővítményként kapcsolódhat egy vagy több határozó, a középmagyar szintagmák kétharmad részében realizálódott. Úgy látszik, a tárgyas igék származékai valamivel sűrűbben vettek fel ilyen bővítményt, mint a tárgyatlanokéi, de a különbség nem szignifikáns.

2. A törzsanyagban – a halmozásban szereplő bővítményeket külön-külön egységnek tekintve – 144 szabad határozó található, 12 határozófajtának, valamint komplex határozóknak a képviselőit. Kiemelkedik az idő- és a módhatározók gyakorisága, de a helyhatározóké is átlagon felüli. Az állapothatározóké és a komplex határozóké átlagos, a fok- és az okhatározók sem sokkal maradnak mögöttük. A többi határozófajta legfőljebb négyszer fordul elő, közülük némelyik csak egyszer.

Az **időhatározó**nak többnyire a *mikor?* kérdésre válaszoló képviselői szerepelnek, a *mióta?* vagy *meddig?* kérdésre felelők ritkábbak. A kifejezőeszközök igen változatosak a ragos és névutós névszótól (névmástól) a határozószón át a határozói igenévig: „[A püspök] az én Uram tekintetért *bőjt napon* húsos étket készítettet!” (Herm. 187); „*aztul fogwa ew* Nğa ewrizet alat tartata lak warat” (Mart. 8); „*addigh* takartass szenat” (1695: BLev. 475); „Houa *elmenuen* zaz louall, zaz Nemet gialoguall, es Eöttuen Haidukuall [...] masfel zaz Polgartt, es Jomodon ualo zekeret haitatek” (Wath. 548).

A **módhatározó**ra természetesen nem jellemző a háromirányúság, a kifejezőeszközök skálája azonban éppen olyan széles, mint az időhatározó esetében: „*Gyorjan* meg nyittatá Zrini az kapukat” (Szig. P2a); „Ha moft valaki az Ó Teftamentombéli *izeremoniak-ferint* magát kőrnýul-meteltetné” (Hit. 121); „[Apor István] az kristályokat *titkon* eltéteti” (Ap. 327); „osztán [az érsek] a káplánt a császár vára külső kapujánál kiszállította, lelkére *kötvén*, hogy [...]” (Bethl. 1: 179).

Míg a kötött bővítményeket tekintve a lativusi, a szabad **helyhatározók** között a locativusi uralkodik; előfordul különféle ragokkal, továbbá névutóval és határozószóként is: „*Rimben* a’ Ham előhozatta Ágyasait” (Herm. 188); „osztán [az érsek] a káplánt a császár vára külső *kapujánál* kiszállította” (Bethl. 1: 179); illetve „Naponként szép kövér pejlován [Eurialus] *ház előtt* önnönmagát hánytatja” (Eur. 409); „*Mindenewth* foglaltata [az uram] Bakýt pal Iozagat” (Mart. 8). Ablativusi vagy lativusi szabad helyhatározó csak elvétve tűnik fel (sőt az utóbbi esetleg locativusiként értékelhető): „az Lesentze, es Keztell *uidekrüll* [...] masfel zaz Polgartt, es Jomodon ualo zekeret haitatek” (Wath. 548); „eg ewreg kwttatis china[...]tatam az *warba*” (Mart. 9). Van példa a kétféle irányt összehozó kettős határozóra is: „a’ Mejter *egyik oldaltól a’ máfikig* [...] hidakat vettetett, és vontatott az egész belső részre” (Ép. 579).

A szabad **állapothatározó** mind ragosan, mind határozói igenévi alakban megjelenik: „hogy [a másik birtokot] azon *iussal* mint az Szilvásit azon Donatioba irathassam” (1670: BLev. 224); „[Bornemisza Imre] ez elý múlt Napokbaýs Nyakon *kwtűe* hordoztatta Jobagimot” (1575: MNy. 50: 486). Vannak a törzsanyagban essivusi állapothatározók is, raggal, illetőleg *mint* előjáróval: „Nehai Meltoşágos Idvezült iffiabbik Rakoczi György Fejedelem kegyelmes Urunk ő Naga [...] *penzül* es *posztoul*, Köver Gabor es Csepregi Mihaly Uramek által vitetet el őt ezer kilencz szaz tizenharom forintokat” (1675: BLev. 274–5); „Teleki s a páter, *mint* énnálmnál akkor mind testekre mind rendekre nagyobb *emberek*, a postalovaknak a jóvát nyereltették magoknak” (Bethl. 1: 178).

A **fokhatározó** kifejezője többnyire határozószó: „miuel [a kapitány] feieruaratt *igen* siettety uala Epethenj” (Wath. 548); „*Eléggé* vallatom [Jézust]” (Juh. 241); „és [az uraság] Bertelen nagy hiában való munkat czelekedtetet, *ugy annira* hogy [...]” (Szeps. 15). A ragos névszó itt kivételes: „Az Csanálossi Pater levelét veszem, magam is hitet mernék le tennj mellette. Hanem Szivem applicáltasd *böcsületessen* Majtinban” (1722: KSLev. 428).

Az **okhatározó** kifejezőeszközei változatosak, különösen az adatok számához mérten. Találunk ebben a funkcióban ragos névszót, határozószót és határozói igenevet is: „es [uram a várat] meg egetete Nag *banatiaba*” (Mart. 6); „*Azért* hivattattam Uri személyetek” (ComG. 526); „melly

az erős báftják és tornyok között a' jövevény kereskedők hajójinak alkalmas szálláft *adván* az egéjz világ kintseiből válogatva fzedetett mindent" (Ép. 588).

A **komplex határozók** készlete kombinációkban gazdag. Jellemző kifejezőeszközük a határozószó és a határozói igenév: – például idő és mód összefonódásakor: „Az varafokbol [Dobó] *hamar* hýuata Socfele meftört" (TKr. V4b); „mivel-hogy ez felemás Házařságnak kefertü Gyümöłtsét *fzúntelen* kóftoltatta Isten Én velem" (BKata 8–9); – idő és ok, illetőleg mód és ok kombinálódásakor: „*latuán* megh neuezet Birak Uraimek, hogy roszul lészén Molnár Ferencz részéről az dologh megh békéltették egy mast" (1677: Bosz. 1: 377); illetve „hogi kegyelmecek sem az mi baratsagunkat nem *tektentuen*, sem az közönseges igazsagot, ezeknek az szegenj Legradi katonaknak uer uereitekekkel niert njereségeket torkon uerue uetette el" (1647: ZLev. 101). Összetett határozó alakjában állapot és ok egyesül: „Hogy Molnár Thamásné egykor igen *betegh lévén*, hiuatta Molnár Istuánét" (1677: Bosz. 1: 377).

Más határozófajták jelentkezése egészen szórványos, ezért csupán egy-egy adatukat idézem: – partitívusi határozó: „Az Bakýt *zolgaiba* brizlo ferenczet, Es kwnowýt mihalt meg fogatā" (Mart. 8); – számhatározó: „Es à Király *gyakorta* által hozattya vala à kis Iankulát Budára" (HKr. 82b); – tekintethatározó: „Ugy alkalmaztatom *mindenben* magamat" (Flor. 264); – társhatározó: „Jeremias az Moldoway Vaida [...] az Bezterczeý birot *tanachawal* *eggýwt* hiúatta vala" (1603: Szam. 82); – eszközhatározó: „*Korbátsal* erőssen meg-is büntettettem [Jézust]" (Juh. 241); – célhatározó: „En örömezt Satisfációt tétetnék nekik az *kegyelmed keduéért*" (1654: ZLev. 228).

A következő táblázat gyakorisági sorrendben listázza a középmagyar kori törzsanyagban faktitív igét bővítő szabad határozókat:

Határozófajták	Adat	%
idő	41	28,5
mód	32	22,2
hely	20	13,9
állapot	12	8,3
komplex	10	6,9
fok	8	5,6
ok	8	5,6
cél	4	2,8
szám	3	2,1
eszköz	3	2,1
partitívusi	1	0,7
tekintet	1	0,7
társ	1	0,7
Összesen	144	100,0

III. Diakrónia és műfajok

A kései ómagyar törzsanyagban összesen 32 faktitív szintagma található: 19 a kódexekben, 13 pedig a világi nyelvemlékekben. A középmagyar korpusz 166 szerkezete századonként így oszlik meg: XVI.: 79, XVII.: 45, XVIII.: 42. Ha kiszámítjuk, hogy a kései ómagyar, illetőleg a középmagyar törzsanyagban hány faktitív szerkezet jutott egy-egy szövegegységre, ezt az eredményt kapjuk:

Ómagyar	Kódexek	Világi szövegek	Együtt
Hányados	0,83	3,25	1,19

Középmagyar	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	Együtt
Hányados	3,95	2,25	2,10	2,77

Feltűnő, hogy a középmagyar kori hányados az ómagyarnak a kétszeresénél is nagyobb. Ez azonban valószínűleg nem (vagy nem csupán) annak a jele, hogy az idő haladtával a faktitív szerkezetek általában véve gyakoribbá váltak. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a világi írásbeliség térhódítása, a műfaji paletta színesedése kedvezett ezeknek a szintagmáknak. Erre részint abból következtethetünk, hogy világi nyelvemlékekben való előfordulási hányadosuk már az ómagyarban a többszöröse volt a kódexekbelinek; részint pedig abból, hogy a középmagyar vallási tárgyú szövegek többségére egyáltalán nem jellemző a faktitív szerkezetek használata.

A középmagyar kort tekintve szembetűnő, hogy a XVI. századi átlagérték több mint a másfélszerese a későbbi századok szövegeiben mértnek. Hiba volna azonban ebből arra következtetni, hogy az ómagyar kor után a nyelvhasználatban a faktitív szerkezetek rohamosan megszorodtak, később viszont jelentősen megritkultak. A különbséget valójában az magyarázza, hogy két-három XVI. századi szövegben rendkívül sok a faktitív szintagma: Martonfalvai Imre önéletírásának részletében 24 (!), a Tinódi-krónikából választottban 15, a jobbagylevekben pedig 10. E kiugró értékek nélkül a XVI. század átlaga sem múltna felül a későbbiekét. A kimagasló számok természetesen a korszak egészének átlagát is befolyásolják, nyilvánvalóan ez a tényező is figyelmet érdemel az ómagyarhoz képest tapasztalható eltérés értékelésekor.

Az adatok száma csekély ahhoz, hogy (a vallásos és a világi szövegek különbségén túl) megalapozottan következtethessünk belőlük műfaji jellemzőkre. Annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy a hadakozással és annak velejáróival kapcsolatos tettek elbeszélése kedvez a faktitív szerkesztésnek prózában is, versben is. Ezzel magyarázható, hogy az ilyen szintagmák éppen Martonfalvai, illetőleg Tinódi műveiben kapták a legfontosabb szerepet.

AZ IDÉZETT FORRÁSOK

- Ap. = Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. 1736. In: Altorjai b. Apor Péter munkái. Közli: Kazinczy Gábor. Eggenberger Ferdinánd m. akad. könyvtáránál, Pest, 1863.
- Bal. = Gyarmati Balassi Bálint énekei. 1595 e. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Bethl. = Bethlen Miklós önéletírása. 1710 e. Sajtó alá rend.: V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.
- BKata = Gróf bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása. 1744. In: Széki gróf Teleki József özvegye[,] bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759. Kísérő szóval ellátta: Szádeczky Kardoss Lajos. Budapest, 1922.
- BLev. = Bethlen Miklós levelei (1657–1698). Sajtó alá rend.: Jankovics József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Bosz. = Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közreadja: Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- ComG. = *Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum*. 1700 k. In: Régi magyar drámai emlékek II. Sajtó alá rend.: Kardos Tibor és Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Ép. = Molnár János: *A régi jeles épületekről*. Nagyszombat, 1760.
- Eur. = Eurialus és Lucretia históriája. 1577. RMKT. XVI/9. Sajtó alá rend.: Horváth Iván e. a. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

- Fal. = [Amade László és] Faludi Ferenc versei. 1780 e. A magyar költészet kincsestára 42. Sorozatszerk.: Lator László. Unikornis Kiadó, Budapest, 1996.
- Flor. = Florentina. 1675 k. In: Régi magyar drámai emlékek II. Sajtó alá rend.: Kardos Tibor és Dömötör Tekla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Gyöngy. = Gyöngyösi István: Márs[s]al társalkodó Murányi Vénus. 1664. In: Gyöngyösi István összes költeményei I. Kiad.: Badics Ferenc. Az MTA Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1914.
- Herm. = Nagyeniedi síró Heráklitus, és – hol mosolygó s hol kacagó Demokritus. 1759[–1762]. In: Hermányi Dienes József szépprózai munkái. Sajtó alá rend.: S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, Budapest, 1992.
- Hit. = Nagy Ferenc: Az egy, igaz és boldogító hitnek elei. Eger, 1771.
- HKr. = Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. Kolozsvár, 1575. Faksimile. Kiad.: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- Isp. = Csapó József: Kis gyermekek isputálja. Nagykároly, 1771.
- Juh. = Juhász Máté: A Krisztusnak érettünk való kinszenvedéséről. Nagybánya, 1761. In: Régi magyar drámai emlékek XVIII/2. Minorita iskoladrámák. Sajtó alá rend.: Kilián István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- KárÓT. = Károlyi Gáspár vizsolyi bibliája [ótestamentumi rész]. 1590. Faksimile. [Budapest,] 1981.
- Kárt. = Mészáros Ignác: Kártigám. Pozsony, 1772.
- KSLev. = Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724). Közreadják: Csobó Péter e. a. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- Mart. = Török Bálint deákjának[,] Martonfalvay Imrének [naplótöredéke és] emlékirata. 1585. A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Kiad.: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1986.
- MNy. = A Magyar Nyelvben közölt jobbágylevelek.
- Örd. = Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. 1578. Kiad.: Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- Peregr. = Peregrinuslevelek 1711–1750. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6. Sorozatszerk.: Keserű Bálint. Szeged, 1980.
- Pozs. = Lippay János: Pozsonyi kert. Nagyszombat–Bécs, 1664–1667. Faksimile. Kiad.: Somos András. Akadémiai Kiadó, Budapest, [1966].
- Rádlr. = Ráday Pál iratai I. 1703–1706. Sajtó alá rend.: Benda Kálmán e. a. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- RMKT. 7. = Régi magyar költők tára XVI/7. Sorozatszerk.: Szilády Áron. Az MTA Könyvkiadó-hivatala, Budapest, 1912.
- Sely. = Sollenghi Károly: Újmódi magyar selyemruha. Alsó-Szlavónia, 1769.
- SÚT. = Sylvester János: Új Testamentum. Újsziget, 1541. Faksimile. Kiad.: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- Szam. = Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából [:] Szamosközy István történetíró kézírata. A nyelvemlék betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1991.
- Száz. = Századok [folyóirat].
- Szepe. = Szepsi Csombor Márton: Europica varietas. Kassa, 1620.
- Szig. = Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. In: Adriai tengernek Syrenaia. 1651. Faksimile. Kiad.: Kovács Sándor Iván. Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1980.
- Sztár. = Sztárai Mihály: Az igaz papságnak tiköre. Óvár, 1559.
- TEv. = Telegdi Miklós: Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának első része. Bécs, 1577.
- TKr. = Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár, 1554. Faksimile. Kiad.: Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- TLev. = Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette: Eckhardt Sándor. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarisztantudományi Intézete, Budapest, 1944.
- TörLev. = Mikes Kelemen: Törökországi levelek [és misszilis levelek]. Sajtó alá rend.: Hopp Lajos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- Úsz. = Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

- Wath. = Wathay Ferenc önéletírása. In: RMKT. XVII/1. Sajtó alá rend.: Bisztray Gyula e. a. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- ZLev. = A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Közzéteszi: Iványi Béla. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete, Budapest, 1943.

SZAKIRODALOM

- R. Hutás Magdolna 1995. Az igei szerkezetek. In: *TNyt. II/2.* 247–317.
- Komlósy András 2000. A műveltetés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 215–92.
- Lengyel Klára 2000. Az ige. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 81–94.
- TNyt. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* Akadémiai Kiadó, Budapest. – I. 1991. E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.): *A korai ómagyar kor és előzményei.* – II/1. 1992. E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A kései ómagyar kor. Morfematika.* – II/2. 1995. Rácz Endre (szerk.): *A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika.*

Horváth László

SUMMARY

Horváth, László

Factitive constructions in a Middle Hungarian corpus

This paper is one of the syntactic draft chapters that a team of the Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences have produced to be included in the Middle Hungarian volume (1526–1772) of *The Historical Grammar of the Hungarian Language*. The author aims at clarifying some theoretical issues concerning the delimitation of verbal voices on the one hand, and at presenting factitive constructions both from the point of view of the head and of the complements, on the basis of a Middle Hungarian corpus that is composed of texts of heterogeneous genres, on the other.